

Marx i Engels

Karl Ballestrem
Sveučilište u Münchenu

Sažetak

Usporedba Marxovih i Engelsovih interpretacijskih iskaza u pravilu je završavala u jednome od dva izravno suprotstavljena stajališta. Po jednome, što ga zastupaju marksisti-lenjinisti, postoji bitno teorijsko jedinstvo te dvojice autora, narušavanje kojega je inspirirano ciljevima antimarksističke propagande. Po drugome, što ga zastupa niz glasovitih autora poput Lukácsa, Marcusea, Fetschera, Landgrebea, Sartrea, Kolakowskog i drugih, Engels je krivotvorio Marxa. Neopravdan je način na koji zapadni istraživači razlikuju Marxa i Engelsa. Tako, primjerice, Lukács, Fetscher i Landgrebe polaze od gotova pojma Marxove dijalektike, odnosno filozofije, potvrđujući ga tek oskudnim citatima iz njegovih tekstova nastalih 1844. godine, a potom im taj pojam služi kao mjerilo provjere pojedinih Engelsovih iskaza. Taj je postupak dvostruko nekorektan. Njemu je moguće suprotstaviti pristup koji polazi od Engelsa i pita se što bi se, s aspekta zreloga Marxa, protivilo tome da se: (a) razvije dijalektika prirode; (b) povijest tumači kao proces koji se odvija po zakonima prirode i naglašuju objektivne pretpostavke proleterske revolucije; (c) marksizam smatra ne samo metodom, nego i obuhvatnom teorijom prirode, društva i povijesti?

Dvije su teme moguće pod ovim naslovom. *Prvo*, povijest neobičnoga prijateljstva koja bi mogla zanimati ne samo historičara radničkoga pokreta nego i psihologa. *Drugo*, interpretacijski problem: je li Engels pogrešno shvatio i krivotvorio bitne osnovne misli Marxove teorije i svojim velikim utjecajem kao tumač i popularizator Marxovih ideja opteretio marksizam nesretnom hipotezom? Večeras se bavim drugim tematskim područjem, interpretacijskim problemom koji proizlazi iz usporedbe Marxovih i Engelsovih teorijskih iskaza. Njihovi me osobni odnosi zanimaju samo ako možda omogućuju da se osvijetli odnos njihovih teorija.

Što se tiče toga, mnogo diskutiranoga pitanja u literaturi, izgleda da su fronte vrlo jasne između marksista-lenjinista, na jednoj strani, i zapadnih marksologa, na drugoj strani. Prvima je Engels sve do danas Marxov autentični tumač i odbacuju se, kao antimarksistička propaganda, pokušaji da se razlikuju teorije njih dvojice, pri čemu, dakako, kao »dokaz« teorijskoga

jedinstva obično mora biti dovoljno pozivanje na »neraskidivo prijateljstvo dvaju boraca«. Na drugoj strani postoji čitav niz čuvenih autora koji Engelsa tumače kao — dakako nenamjernoga — krivotvoritelja Marxove teorije, počevši od *Georga Lukácsa* (1923), *Sidneya Hooka* (1936) i *Herberta Marcusea* (1941), preko *Iringa Fetschera* (1957), *Ludwiga Landgrebea* (1960), *Jeana Paula Sartrea* (1960) i *Marksimilijana Rubela* (1967) do *Leszeka Kolakowskoga* (1976).

Već dulje vremena sumnjam da se može opravdati način kako zapadni istraživači Marxa razlikuju Marxa i Engelsa. Tu sam sumnju prvi put izrazio 1969. godine, u članku *Engels enciklopedije Sovjetski sistem i demokratsko društvo*. Nedavno objavljena disertacija Angelike Senge *Marxizam kao ateistički svjetonazor* argumentira također protiv uobičajenoga razdvajanja. Takvi su glasovi, međutim, do danas iznimka.

O čemu se radi u tome interpretacijskom problemu? Iz perspektive *Georga Lukácsa*, koji u svome djelu *Povijest i klasna svijest* kritizira Engelsa, problem izgleda ovako: Engels nije shvatio bit Marxove dijalektike, što se može pojasniti u tri točke. (1) Marxu je dijalektika bila *metoda* analize društva i povijesti, a ne *sustav* iskaza o zbilji (kao što ga je Engels razvio u svome sustavu dijalektičkoga i historijskoga materijalizma). (2) Marx analizira društvene odnose kao »dijalektički odnos između subjekta i objekta u povijesnome procesu«. Engelseva predodžba o *objektivnoj dijalektici* prirode i društvenih odnosa, koja se odražava u svijesti ako je ova prava, ne-reflektirano zaostaje za osnovnom pretpostavkom Hegelove i Marxove dijalektike da se subjekt i objekt mogu misliti jedino kao međusobno konstitutivni momenti totaliteta. (3) Slijedeće načelo Marxove dijalektike jest *jedinstvo teorije i prakse*. Marxova je dijalektika revolucionarna metoda spoznaje društvenih procesa koja istovremeno izaziva samospoznaju društvenih subjekata i time revolucionarno djelovanje. I Engels govori o jedinstvu teorije i prakse, ali time ne misli razjašnjenje o potrebama subjekata koje oslobađa njihove energije djelovanja. On prije misli na tehničku primjenu prirodnoznanstvenih teorija kao doprinos rješavanju spoznajnoteorijskoga problema: eksperimentom i industrijskom proizvodnjom postaje očitom istinitost prirodnoznanstvenih teorija, a Kantovu »stvar po sebi« opovrgava praksa. To poimanje nije, po Lukácsu, ni uvjerljivo niti ima veze s problemom teorija-praksa u Marxa.

U poznatome članku *Iringa Fetschera Od filozofije proletarijata do proleterskoga svjetonazora* (1957) Marxova i Engelseva ishodišta razlikovana su na način koji jako podsjeća na Lukácsa. Umjesto filozofije, o kojoj Marx kaže da se mora u revolucionarnoj akciji proletarijata istovremeno prevladati i ozbiljiti, u Engelsa dolazi znanstveni svjetonazor dijalektičkoga i historijskoga materijalizma. Iza toga stoji objektivističko poimanje dijalektike kao opće teorije evolucije, koja se izvršuje prema istim zakonima u prirodi, povijesti i spoznaji. Za Marxovu teoriju karakteristična povezanost spoznaje društvene zbilje, samosvijesti društvenoga subjekta i ljudske emancipacije revolucionarnim djelovanjem toga samosvjesnoga subjekta — ta se povezanost gubi u Engelsa. On tu emancipaciju ne očekuje od svjesnoga djelovanja revolucionarnoga subjekta, nego od razvoja proizvodnih snaga.

»Prema Marxu se veliki dijalektički prevrat izvršio uzajamnim prožimanjem zbilje koja teži prema misli i misli koja teži ka zbilji: u susretu filo-

zofije i proletarijata, samosvijesti koja prelazi u akciju i procesa (socioekonomskoga) koji se samoosvješćuje. Umjesto toga totaliteta što dolazi sebi u Engelsa je (loše) beskonačni napredak evolucije, čiji se kvalitativni »skokovi«, dakako, dijalektički tumače.« (132)

Najsigurniji je znak koliko se Engels udaljio od Marxova ishodišta, Lukacsu kao i Fetscheru, Landgrebeu i drugima činjenica što je uopće mislio na mogućnost dijalektike prirode. Da čujemo o tome *Lukacs*: »Nesporazumi što nastaju iz Engelsova tumačenja dijalektike potječu uglavnom odatle što Engels... dijalektičku metodu proširuje i na prirodu. A u spoznaji prirode ipak nisu sadržane presudne značajke dijalektike: uzajamno djelovanje subjekta i objekta, jedinstvo teorije i prakse... itd. (17). U *Fetschera* stoji o istoj temi: »Priroda se stoga u Marxa prevladava u ljudskoj povijesti, u kojoj tek nastaje priroda 'za čovjeka'. U Engelsa se, naprotiv, pomoću dijalektički tumačene teorije evolucije briše razlika između prirode i povijesti.« (136) A *Landgrebe* piše da uopće — za razliku od Engelsa — za Marxa ne postoji priroda po sebi. (57)

Sada se dalje neću zadržavati na listi spomenutih autora, koji konstatiraju razliku između Marxa i Engelsa. Mnogo toga bi se ponavljalo, a spomenute su već najvažnije teze koje traže diskusiju. Prešao bih na razmatranje tih teza. Pri tome se ne mogu upustiti u metodu kojom se služe Lukacs, Fetscher i Landgrebe u svojoj kritici Engelsa. Oni polaze, naime, od gotovog pojma Marxove dijalektike, odnosno filozofije, koji oskudno potvrđuju nekim citatima iz tekstova godine 1844, a inače ga potpuno slobodno razvijaju, da bi onda time mjerili pojedina Engelsova shvaćanja ili iskaze. To mi se čini nekorektnim u dvostrukom pogledu. *Prvo*, Marx nije napisao obuhvatan prikaz svoje dijalektičke metode. On je, doduše, tokom cijeloga života mislio na to da izradi racionalnu jezgru Hegelove dijalektike, ali nije stigao. Njegovi razbacani izvodi o metodi, koji se nalaze prije svega u različitim uvodima, predgovorima i pogovorima njegovim djelima, sve su drugo nego jasni. *Drugo*, ne mogu se Marxovi citati iz četrdesetih godina sučeljavati s Engelsovim iskazima iz sedamdesetih i osamdesetih godina. U najmanju se ruku ne može na taj način potvrditi da teorijsko ishodište zreloga Engelsa odstupa od teorijskoga ishodišta zreloga Marxa. Ako se i složimo s Fetscherovim mišljenjem da su rani radovi ključ za razumijevanje *Kapitala*, ne može se jednostavno polaziti od toga da postoji neprekidni kontinuitet Marxova mišljenja u svim pitanjima.

Ne polazim, dakle, od gotova pojma Marxove dijalektičke metode ili filozofije, kako bih time mjerio Engelsove misli iz sedamdesetih i osamdesetih godina. Polazim od Engelsa i pitam obratno što bi se s aspekta zreloga Marxa protivilo tome da se (a) razvije dijalektika prirode; (b) da se povijest, upravo građanskoga društva, tumači kao proces koji se odvija po zakonima prirode i da se naglašuju objektivne pretpostavke proleterske revolucije; (c) da se marksizam smatra ne samo metodom, nego obuhvatnom teorijom prirode, društva i povijesti?

Prije nego što prijedem na ta pitanja u pojedinostima, želio bih ukratko skicirati u kojim je djelima Engels razvio gledišta, koja se ovdje raspravljaju, i promisliti koliko se već iz biografskog konteksta može zaključiti da li je Engels u tim djelima pošao putovima koji ga razdvajaju od interesa i uvjerenja njegova prijatelja Marxa.

Svoju »dijalektiku prirode« Engels je razvio u istoimenome djelu, na kojem je radio — s prekidima — od 1873. do 1883. godine, ne mogavši ga dovršiti. Objavljeno je prvi put 1925. godine u Moskvi. Njegova je teorija povijesti sadržana prije svega u radu iz 1884. godine *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. Njegovo shvaćanje dijalektike i filozofije nalazi se posebice u djelu iz 1888. godine *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*. Između toga je čuveni *Anti-Dühring* iz 1878. godine, s punim naslovom *Prevrat znanosti prema gospodinu Eugenu Dühringu*. Premda je to djelo, što se tiče njegova nastanka, apologetski prigodni rad — trebalo je odbiti napade komunističkoga berlinskog privatnog docenta Eugena Dühringa na Marxa — najbliže je, među svim Engelsovim djelima, sustavnom prikazu njegove filozofije prirode, shvaćanja povijesti i teorije spoznaje. Iz tri poglavlja te knjige nastao je najpopularniji prikaz marksističkog svjetonazora, spis *Razvoj socijalizma od utopije do znanosti* (najprije 1880. na francuskom, 1883. godine na njemačkom jeziku).

Ako se obrati pažnja na popratne okolnosti nastanka tih djela, može se vidjeti da bez daljnijega pristaju u plan podjele rada i suradnje, koji je dogovoren između Marxa i Engelsa od 1850. godine; uostalom, plan po kojemu je Engels potpuno svjesno imao podređenu ulogu kako bi omogućio Marxu pisanje njegovog glavnog djela, *Kapitala*. Do svoga umirovljenja godine 1870, poslovni čovjek Engels, koji je morao namicati novac za sebe i za obitelj Marx, nije imao vremena za veće teorijske radove. Nakon te godine počinje s predradnjama za *Dijalektiku prirode*. Iz korespondencije se ne može ni po čemu zaključiti da je Marx bio skeptičan prema tome radu. On je »vrlo oduševljen« dijelovima koje mu Engels šalje na ocjenu. U Engelsovu rukopisu nalaze se dodatne Marxove primjedbe, npr. o grčkoj filozofiji prirode. Marx piše drugima kako mu je vrlo žao što Engels zbog *Anti-Dühringa* mora zapostaviti »važniji rad« na svojoj *Dijalektici prirode*. *Anti-Dühring* je nastao, sukladno povodu, iz intenzivne suradnje između Marxa i Engelsa. Po Engelsu, Marx je ocijenio cjelokupan rukopis, a poglavlje o ekonomskim problemima sam napisao.

I nakon Marxove smrti, Engels je radio svim svojim snagama za svoga prijatelja. Odmah je obustavio rad na svojoj, u međuvremenu skoro gotovoj, *Dijalektici prirode* i počeo s vrlo napornim pregledom Marxovih rukopisa. Godine 1885. izdao je drugi svezak *Kapitala*. Do 1894. godine trajalo je sabiranje i dopunjavanje rukopisa za treći svezak. Također su već spomenuti spisi o teoriji povijesti i filozofiji nastali iz pregledavanja Marxovih rukopisa. Marx je pročitao knjigu L. H. Morgana *Ancient Society*, objavljenu 1877. godine i napisao bilješke kako bi Morganove rezultate ugradio u svoje materijalističko poimanje povijesti. Engels je obnovio taj plan i napisao knjigu *Porijeklo porodice, privatnoga vlasništva i države* (1884). Pri pisanju svoga spisa *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije* poslužio se i jednim starim, zajedničkim rukopisom. Bio je zamoljen da recenzira jednu knjigu o Feuerbachu i pri tome prikaže Marxov i svoj stav o Feuerbachu. Čitanje *Njemačke ideologije* podsjetilo ga je na vrijeme filozofskih rasprava iz njegove mladosti i on ocjenjuje retrospektivno, iz svoga i Marxova aspekta, razvoj njemačke filozofije.

Iz opisa svjesne intelektualne podjele rada i suradnje između Marxa i Engelsa ne slijedi, naravno, izravni dokaz protiv onih koji razlikuju Marxovo

i Engelsovo teorijsko ishodište. Ali iz toga se može zaključiti da je teret dokazivanja na onima koji takvu razliku hoće utvrditi. Ili još jednom drukčije rečeno: da nije dovoljno pomoću nekoliko citata iz Marxovih ranih djela načiniti sliku Marxove dijalektike ili filozofije, kako bi se onda konstatairalo da uvjerenja staroga Engelsa ne odgovaraju toj slici. Mora se, naime, pokazati koja shvaćanja zreloga Engelsa protuslove shvaćanjima zreloga Marxa. Ne vjerujem da se takva protuslovlja mogu pokazati, što želim istražiti u trima tematskim područjima u kojima se suprotnost obično konstruira.

(a) Dijalektika prirode

Carl Schorlemmer, njemački komunist i prirodoslovac, profesor organske kemije u Manchesteru, upozorio je svoga prijatelja Engelsa na noviji razvoj prirodnih znanosti. Više je otkrića pobudilo Engelsovo zanimanje: zakon o održavanju i pretvaranju energije; sintetička proizvodnja organskih tvari; otkriće ćelije kao osnovnog elementa svih oblika života; naposljetku, Darwinova teorija evolucije. Ta su otkrića omogućila da se priroda kao cjelina, koja je svojom nedokučivošću stalno iznova davala povod za religijska tumačenja, shvati kao samostalan, povezan sustav. Proces obezbožanstvenja prirode, koji je stvorio mjesto za *materijalističko* objašnjenje prirode, bio je, međutim, samo jedan motiv za Engelsovu filozofiju prirode. Isto tako mu je bilo važno suprostaviti se vulgarnome materijalizmu, koji su u njegovo vrijeme zastupali popularnoznanstveni pisci kao Ludwig Büchner i Karl Vogt. Engels je, nasuprot tome, naglasio nužnost *dijalektičkoga* tumačenja sustava prirode — putem rezultata prirodnih znanosti, tj. kao povezan sustav koji se razvija, koji iz svojih unutarnjih suprotnosti proizvodi mnoštvo kvalitativno različitih oblika materijalnoga postojanja, koji se ne mogu međusobno reducirati — a među njima, kao najviši proizvod razvoja, čovjeka.

U *Njemačkoj ideologiji* Marx i Engels su zajednički, kritizirajući Feuerbachov »promatrajući materijalizam«, ukazali na praktički čovjekov odnos prema prirodi i naglasili koliko se u toku ljudske povijesti, kao posljedica ljudskoga rada, izmijenila slika prirode. Bio bi, dakako, nesporazum konstruirati iz toga opreku između Engelsa iz *Njemačke ideologije* i kasnijega Engelsa s njegovom objektivnom dijalektikom prirode. Jer, *prvo*, kaže se na tome mjestu *Njemačke ideologije*: »Pri tome, se dakako, zadržava prioritet vanjske prirode« (MEW 3, str. 44) i priznaje se, također, postojanje prirode prije ljudske povijesti (isto). *Drugo*, i kasni bi se Engels suglasio s tezom da je kroz povijest ljudskoga rada *oblik* ljudske okoline pretrpio krupne promjene — što, dakako, nema nikakve veze s *osnovnim zakonima* prirode koji ostaju isti i koje proučavaju fizika, kemija i biologija. Premda je, primjerice, činjenica da danas u vrtovima stoje trešnjava stabla rezultat čovjekova djelovanja, ipak zakoni nasljeđivanja, kojima podliježu i ta stabla, nisu konstituirani ljudskom praksom. O tim se, međutim, *zakonima* radi u *Dijalektici prirode*.

U Marxovim djelima o kritici političke ekonomije vrlo malu ulogu ima priroda, kako je istražuju prirodne znanosti. Ali, iz njegove se korespondencije može vidjeti — ili pročitati u Rubelovoj kronici o Marxu — da se nasto-

jao obavijestiti o razvoju prirodnih znanosti koliko je imao vremena. Čitao je djela iz biologije, fiziologije i geologije i razmjenjivao svoja mišljenja o tome s Engelsom. Iz korespondencije se vidi da Marx nije imao nikakvih poteškoća u tome da prirodu po sebi promatra kao predmet spoznaje, da je ponekad čak jače nego Engels bio spreman da govori o *prirodnoj osnovi*, odnosno *prirodnoj* uvjetovanosti društvenih procesa. Kao primjer ovdje se može navesti odnos prema *Darwinu*. Engels čita Darwinovu knjigu o porijeklu vrsta već 1859. godine, kada je objavljena. On 12. prosinca 1859. piše Marxu: »Zaista je sjajan Darwin kojega upravo čitam«. Do sada »nije još nikada poduzet tako izvanredan pokušaj da se dokaže historijski razvoj u prirodi«. Marx je tek 1862. godine stigao pročitati tu knjigu. Po njegovu mišljenju »to je knjiga koja sadrži prirodno-historijski temelj za naše shvaćanje« (pismo Engelsu 18. 6. 1862.). Da se Marx i dalje divio Darwinu, vidi se iz toga što mu je 1873. godine poslao prvi svezak *Kapitala*, a 1880. godine ga zamolio za posvetu drugoga sveska *Kapitala*. No, Darwin je uljudno, ali odlučno odbio tu ponudu, rekavši da ne želi povrijediti religiozne osjećaje svoje obitelji. Kada Engels, u svome posmrtnom govoru, Marxa uspoređuje s Darwinom, to je sigurno odgovaralo Marxovoj ocjeni samoga sebe.

Slijedeći primjer kako zreli Marx razumijeva prirodu pruža korespondencija o Trémauxovoj knjizi: *Origine et Transformations de l'Homme et des autres Etres* (Pariz 1865). Ono što se Marxu dopada u Trémauxa jest pokušaj *geološkoga* utemeljenja razvoja rasa i društvenih formacija. Struktura i razvoj formacija Zemlje koriste se za objašnjenje različitih rasa i naroda. »U povijesnoj i političkoj primjeni mnogo značajniji i bogatiji nego Darwin. Za stanovita pitanja, kao nacionalnost etc, nađena je samo ovdje prirodna osnova« (Engelsu 7. 8. 1866). Engels, naprotiv, ne drži ništa do knjige: »Kako taj čovjek objašnjava da mi, Rajnjani, na našem prijelaznom gorju... odavno nismo postali idioti i crnci, to će možda dokazati u 2. svesku ili pak tvrditi da smo zaista crnci. Knjiga ne vrijedi ništa, to je čista konstrukcija koja se sukobljava sa svim činjenicama« (Marxu, 2. 10. 1866).

Mali nesklad, koji tu izlazi na vidjelo, otklonjen je u dva naredna pisma. Marx i Engels su se suglasili, zapravo, u svojoj procjeni odnosa između prirode i društva. Postoji priroda po sebi, koju istražuju i objašnjavaju prirodne znanosti. S jedne strane, postoji »prirodna osnova« društva (Marx navodi kakvoću tla, klimu, rase), s druge pak strane društvena preobrazba prirode (radom, industrijom, trgovinom). Postoje analogije između prirode i društva, oboje se može objasniti materijalistički i dijalektički (ne samo Engels, i Marx govori na jednom mjestu u prvom svesku *Kapitala* o tome da su se zakoni dijalektike, osobito zakon prelaska kvantitativne u kvalitativnu promjenu, u istoj mjeri potvrdili u prirodi i u društvu). Zato se i mogu uspoređivati (kako je to volio Engels) prirodne i društvene znanosti, tekovine jednoga Darwina i jednoga Marxa.

Ipak, ni Marx ni Engels ne bi izbrisali razlike između prirode i društva i zreli Marx ne bi više rekao ono što je mladi Marx jednom tvrdio na vrhuncu svoga oduševljenja Feuerbachom: da je priroda, po svojoj biti, izraz čovjekovih bitnih snaga i da će se zato znanost o prirodi i znanost o čovjeku jednom spojiti (ekonomsko-filozofski rukopisi).

Najkasnije je primjer socijaldarvinizma razjasnio Marxu i Engelsu kakve posljedice može imati nepromišljeno miješanje kategorija prirodnih i druš-

tvenih znanosti. Prvo unijeti u prirodu Hobessov »bellum omnium contra omnes«, gdje se on pojavljuje kao »struggle for the survival of the fittest«, kako bi se onda borba za preživljavanje u kapitalističkome konkurentskom društvu objavila kao prirodni zakon — tome su se Marx i Engels odlučno protivili (Marx Engelsu 18. 6. 1862; Engels Lavrovu 12. 11. 1875).

(b) Teorija povijesti

Prelazim na novu temu, teoriju povijesti — uostalom to nije posve nova tema, jer prigovor što se upućuje Engelsu sastoji se upravo u tome da je društvene razvoje shvatio, ugledajući se na svoju dijalektiku prirode, kao prirodne procese, kao tobožnji automatski razvoj proizvodnih snaga i odnosa u proizvodnji koji se može predviđati i da je time napustio dijalektičko jedinstvo teorije i prakse koje je značajka Marxove kritičke teorije.

Taj prigovor ne mogu prihvatiti jer su Marx i Engels, po mome sudu, u tome pitanju obojica kasnije zastupali stav koji su zajednički razvili u *Njemačkoj ideologiji*, dok model dijalektičkoga jedinstva teorije i prakse, kako ga zastupaju Lukacs i Fetscher, dobiva svoju inspiraciju iz *Njemačko-francuskih godišnjaka* iz 1844. godine, dakle iz Marxova ranijeg djela. Tamo vlada, doduše, predodžba o vrlo neposrednome jedinstvu teorije i prakse: subjektu koji radikalno oskudijeva i trpi, proletarijatu, razjašnjuje se njegov položaj, razlozi njegove nevolje, on spoznaje samoga sebe i korača u revolucionarni čin, raskida svoje okove i time okove građanskoga društva u cjelini. »Kada munja misli udari u to naivno narodno tlo, izvršit će se emancipacija Nijemaca u ljude«, stoji, između ostaloga tamo.

Novo u *Njemačkoj ideologiji* naspram djelima iz 1843/1844. godine nije u tome što daju kritiku građanskoga društva kao otuđenoga društva ili ideal ljudske emancipacije. Te misli, premda ne tako izričito, čine osnovni ton svih kasnijih Marxovih djela. Ono što se pojavljuje kao novo u *Njemačkoj ideologiji* jest materijalističko shvaćanje povijesti.

S obzirom na problem teorija-praksa to znači, *prvo*, da je pretvaranje teorije u praksu, prevladavanje filozofije njezinom zbiljom, vezano za *historijske pretpostavke*, naime — kako to izričito stoji — za razvoj kapitalizma u *svjetskim razmjerima* sve do stanja u kojemu je »masa čovječanstva posve bez vlasništva«, ali se nalazi »istovremeno u protuslovlju spram postojećega svijeta bogatstva i obrazovanja«. To znači, *drugo*, da ozbiljenje tih predodžbi ne ovisi, u prvome redu, o prosvjećivanju ili politici, nego o razvoju proizvodnih snaga. »Komunizam je empirijski moguć jedino kao djelo vladajućih naroda 'odjednom' i istovremeno, što pretpostavlja univerzalni razvitak proizvodnih snaga i s njime povezano svjetsko saobraćanje« (MEW 3, 35).

Takva perspektiva pomiče, čini se, revolucionarni čin proletarijata u neodređenu budućnost i dostizanje te budućnosti dovodi u ovisnost manje o snazi uvjerenja kritičkoga teoretičara, nego o tehnološkome razvoju i zakonima tržišta. Tome shvaćanju doista odgovara stav koji su Marx i Engels zauzeli kasnije prema Weitlingu i Bakunjinu. Uvijek su upućivali na još neispunjene pretpostavke proleterijske revolucije. Dakako, ne do kraja do-

sljedno, jer kad ih je obuzimala nada u revoluciju, bili su sami spremni džinovskim koracima preskočiti historijske epohe. Kad tako, na kraju *Komunističkog manifesta*, proriču Njemačkoj da stoji »u predvečerju građanske revolucije... koja može biti samo neposredna predigra proleterske revolucije«, onda to nije bilo — s obzirom na socijalne i ekonomske prilike u Njemačkoj — nipošto opravdano.

Svakim razočaranjem u svoja revolucionarna očekivanja Marx i Engels podsjećani su na načelo svoje teorije da su povijest ne pokorava volji ni najangažiranijih i najuvjrdljivijih subjekata, nego slijedi svoje objektivne zakone. Ali povijest se ne iskazuje kao objektivna samo naspram željama proletarijata i njegovih teoretičara za promjenama, nego tek i pogotovo naspram željama buržoazije i njezinih ideologa za očuvanjem. O tome Marx i Engels pišu u *Komunističkom manifestu*: Pobjeda proletarijata nužna je posljedica »napretka industrije čiji je slijepi i bezvoljni nosilac buržoazija« (MEW 4, 474).

Jasno je da objektivističko shvaćanje povijesti, kako sam ga ovdje potvrdio samo citatima iz zajedničkih Marxovih i Engelsovih djela, razumijeva društvene procese po analogiji s prirodnim procesima. Jer, kao što razvoj vrsta ne ovisi o nagonima i potrebama, o svijesti i djelovanju pojedinačnih živih bića, nego o zakonima nasljeđivanja i objektivno danim okolnostima djelovanja, tako je i razvoj društava neovisan o svijesti i volji pojedinačnih individua. Stoga u Marxovoj teoriji i Engelsovoj povijesti često nalazimo pojmove »iskonski« (naturwüchsig) i »prirodno nužan« (naturnotwendig), npr. u *Njemačkoj ideologiji*: »Budući da se taj razvoj odvija iskonski, tj. nije nadređen ukupnom planu slobodno udruženih individua...« (MEW 3, 72). Ili, u slijedećemu važnom tekstu iz istoga djela: »Društvena moć, tj. umnogostručna proizvodna snaga koja nastaje u podjeli rada uvjetovanom suradnjom različitih individuuma, ne pojavljuje se tim individuuma, budući da sama suradnja nije dovoljna nego iskonska, kao njihova vlastita, ujedinjena moć, nego kao neka tuđa sila koja stoji izvan njih, o kojoj oni ne znaju otkuda dolazi i kamo vodi, kojom oni više ne mogu vladati, koja naprotiv sada prolazi svojevrstan niz faza i razvojnih stupnjeva, koji je niz nezavisan od htijenja i kretanja ljudi, koji štoviše tim htijenjem i kretanjem upravlja« (MEW 3, 34).

Taj tekst, dakako, također razjašnjuje zašto društveni razvoji Marxu i Engelsu protječu, doduše, u mnogo čemu kao prirodan proces, ali nisu prirodni proces. Jer, subjekt povijesti, to je upravo Engels stalno iznova tumačio (npr. u *Svetoj porodici*), jesu ljudi, individue i grupe koje svjesno djeluju. Ali sustavom podjele rada i razmjene, koji nužno uspostavljaju radi zadovoljavanja svojih potreba, izgradili su nasuprot sebi »socijalnu moć«, koja se osamostalila i slijedi svoje vlastite zakone (npr. tržišne zakone), a ljude pretvara u više ili manje nesvjesne i slijepe nosioce razvoja (tj. oni djeluju, doduše, svjesno i svojom voljom, ali ukupni društven rezultat nitko od njih nije postigao svjesno i svojom voljom). Na kraju te povijesti stoji, naravno, prirodno nužno raspad toga sustava otuđenja i pobjeda proletarijata. Time počinje carstvo slobode u kojemu ljudi mogu prvi put, po svome zajedničkom planu, svjesno oblikovati svoju povijest.

Ni Marx ni Engels nisu se kasnije odmakli od tih temeljnih misli svoje teorije povijesti. One se nalaze u *Kapitalu* kao i u *Anti-Dühringu*. I probleme

te teorije povijesti treba zato pripisati zajednički Marxu i Engelsu, npr. problem teorije i prakse koji se ne može jasno riješiti u naturalističkom okviru materijalističkoga shvaćanja pojosti.

Kritička teorija, koja hoće rukovoditi revolucionarnim djelovanjem ljudskih subjekata, ne može se zadovoljiti time da pokaže objektivne činitelje i razvojne tendencije i prorekne nužnu pobjedu proletarijata. Ona bi morala analizirati kako su ti odnosi posredovani u svijesti djelatnikâ. Ona ne bi trebala samo pokušati da objasni zašto se subjekti što ih promatram izvana ponašaju na određen način; ona bi morala, također, razložiti zašto bi subjekti koje pokušavam uvjeriti trebali djelovati na određeni način. Ona bi stoga morala naznačiti ne samo uzroke i zakonitosti ponašanja, nego i uzroke, načela i svrhe djelovanja. Morala bi istraživati ne samo ustrojstvo i razvoj građanskih društava, nego i diskutirati probleme i mogućnosti komunističkoga društva.

Budući da Marxova i Engelsova teorija samo nedostatno promatra te takozvane »subjektivne činitelje«, a ni ne može ih zapravo promatrati jer polazi od toga da su subjekti u građanskom društvu načelno nesposobni da sami oblikuju svoju povijest, ona i ne daje odgovor na pitanje: »Kako da djelujem?«

(c) Sustav ili metoda

Sažeto ću se — u obliku triju teza — izraziti o trećem području problema, dakle o pitanju da li je Marxovu teoriju, koja prvobitno nije bila više nego *metoda* za analizu društvenih fenomena, Engels proširio u teorijski sustav i u marksistički svjetonazor.

Prvo, teorijski spisi zreloga Marxa sadrže daleko više od prikaza i pojedinačne primjene metode, naime obuhvatnu teoriju građanskoga društva.

Drugo, Engelsovi teorijski spisi obrađuju predmete kojima se Marx nije nikako ili se samo rubno bavio. Na primjeru Engelsove filozofije prirode pokušao sam pokazati da nema nikakvih povoda za pretpostavku da se Marx nije suglasio s »proširenjem« svoje teorije.

Treće, pitanje dogmatizacije, dakle fiksiranja marksističkog svjetonazora za pripadnike radničkoga pokreta i neke partije treba odvojiti od navedenih pitanja. Razviti obuhvatnu teoriju prirode i društva ne znači po sebi ni namjeru niti nužni zaključak da se takva teorija proglasi dogmom. Mora se, doduše, reći da je Engels više ili manje svjesno pridonio takvoj dogmatizaciji slaveći svoga prijatelja već za njegova života, ali prije svega poslije njegove smrti kao jedinstvenoga genija, a smatrajući sebe njegovim skromnim, ali autentičnim tumačem. U toj se ulozi moglo mnogo toga reći čija bi kritika značila oskrvnjavanje velikoga mrtvaca. Tu su tradiciju genijskoga kulta prihvatili npr. Plehanov i Lenjin, proglasivši i Engelsa genijem, a preuzevši za sebe ulogu pozvanih tumača. Bio je samo dosljedan korak u toj tradiciji kad je, naposljetku, i Lenjin uzdignut u genija ili »klasičara«.

Dopustite mi još dvije zaključne primjedbe. *Prvo*, želio bih pojasniti da ovdje nisam zastupao shvaćanje kako između Marxovih i Engelsovih iskaza ne postoje uopće nikakve opreke. I sam sumnjam da je Engels u svim točkama

razumio metodu Marxove kritike političke ekonomije, koju je češće prikazivao na popularan način. Nisam se upustio u to pitanje jer taj prigovor, koliko znam, ne iznose zapadni marksolozi. Danas se radilo o pokušaju revizije marksologije.

Ako je tako jednostavno dokazati teorijski sklad između Marxa i Engelsa, zašto onda taj sklad negira većina istraživača Marxa? Prvo, to nije, naravno, tako jednostavno dokazati; ja sam bio prisiljen pitanje samo jako pojednostaviti. Drugo, postoji motiv koji, čini se, pokreće mnoge istraživače Marxa. Oni žele Marxa osloboditi od onoga što se osjeća kao odbojno u marksizmu Druge internacionale i sovjetskom marksizmu-lenjinizmu. Stoga se piše Marx i misli na Marxa iz 1844. godine; piše se Engels i misli na Engelsa iz *Anti-Dühringa*. Čim je spašen Marx, Engels mora ispaštati za sve. Zašto se Marx mora spašavati? Bez Marxa ne preostaje mnogo od teorijskoga utemeljenja socijalizma.

Preveo s njemačkoga:
Tomislav Martinović

Karl Ballestrem

MARX AND ENGELS

Summary

The comparison of the interpretational statements of Marx and Engels produces, as a rule, in one of two diametrically opposite views. According to that held by Marxists-Leninists, there exists a substantial theoretical unity of the two authors, and any attempt at denying this is inspired by anti-Marxist propaganda. According to the view held by a number of eminent authors, such as Lukacs, Marcuse, Fetscher, Langrebe, Sartre, Kolakowski and others, Engels falsified Marx. The manner in which Western scholars draw a distinction between Marx and Engels is unjustified. Thus, for example, Lukacs, Fetscher and Landgrebe depart from a cut-and-dried concept of Marx's dialectic, or philosophy, substantiating this concept merely by sparse quotations from his texts written in 1844, and then using this concept as a criterion for the verification of various statements made by Engels. This procedure is doubly improper. It can be countered by an approach which starts from Engels and asks what could be put forward, from the aspect of the mature Marx, against: (a) developing a dialectic of nature; (b) interpreting history as a process occurring according to the laws of nature and stressing the objective preconditions for the proletarian revolution; (c) regarding Marxism not only as a method but as an integral theory of nature, society and history.